

SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ARKEOLOJİ-PREHİSTORYA-ÖNASYA
EPIGRAFI-ANTROPOLOJİ-MÜZİK-TİYATRO
TEOLOJİ- FOLKLOR

Dört Ayda Bir Çıkar

Cilt: 2 Sayı: 5 Ağustos 1989

Sahibi: Enis KARAKAYA

Genel Yayın Yönetmeni ve Yazı İşleri Müdürü:
Özkan ERTUĞRUL

Teknik Müdür: Tolunay TİMUÇIN

Genel Koordinatör: Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU

Genel Sekreter: Halenur KATIPOĞLU

Teknik Sekreterler: Yavuz TIRYAKI - Sadettin ZAYİM
Sanat Yönetmeni: Ziya Nur SEZEN

Halkla İlişkiler Koordinatörü: Gülgün KALKINOĞLU

Yayın Sekreterleri: Gülçin EROL - Gülay BURGAZ

Haber Servisi Sorumluları: Hülya KOÇ - Arzu İYİANLAR
Arzu YILMAZ - Rabia EMEKLİGİL

Mali Müşavir: Selim Sabit SALMAN

Yayın Kurulu: Özkan ERTUĞRUL - Enis KARAKAYA
Selda KALFAZADE - Şebnem AKALIN
Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU

DANIŞMANLAR: Prof. Dr. Semavi EYİCE

Doç. Dr. Ara ALTUN Doç. Dr. Selçuk MÜLAYİM

Doç. Dr. Ebru PARMAN - Yard. Doç. Dr. Zeki SÖNMEZ

Dr. Hüsamettin AKSU - Dr. Engin BEKSAÇ

Sargon ERDEM - Erol ÖZKAN

Film: Cem Has Grafik 511 85 85

Kapak - İç Baskı: Örünç Matbaası 528 42 68

Kapak baskısında ÖRÜNÇ MATBAASI'na yardımlarından dolayı teşekkür ederiz.

Dizgi: ÇAĞDAŞ DİZGİ 526 90 88

REKLAMLAR

Arka dış sayfa: 1.000.000.- TL.
Arka iç sayfa: 500.000.- TL.
İç tam sayfa: 400.000.- TL.
İç yarım sayfa: 250.000.- TL.
Ön iç sayfa: 600.000.- TL.

• Yıllık Abone: 20.000 TL.dir. Banka hesap numarasına çıkarılan paranın makbuz veya dekontunun fotokopisi ya da aslı gönderildiği an, dergi Adresinize postalanacaktır. (İstanbul Bayezit Vakıflar Bankası 21-10248-8 nolu hesap)

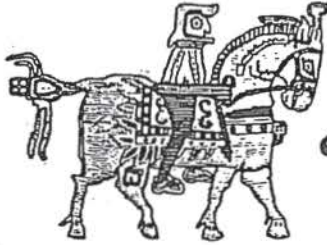
Yurtdışı Abone ücreti : 20 \$

İRTİBAT ADRESİ: Tolunay Timuçin 527 29 58
Mollafenari Sok. Birol İş Hanı Kat: 3 Cağaloğlu/İstanbul

Hizmetlerinden dolayı Mustafa Selimoğlu'na teşekkür ederiz.

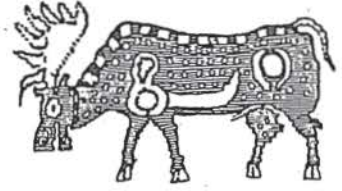
İÇİNDEKİLER

- Hatay Müzesinin Tarihçesi
(H. Veli YENİSOĞANLI) 2
 - İstanbul'un Bizans Su Tesisleri
(Prof. Dr. Semavi EYİCE) 3-14
 - Kırkkale'deki Koçu Baba Türbesi Hakkında bir kaç Not
(Yavuz TIRYAKI) 15-16
 - Erken Devir Türk Sanatı "Araştırmaları"
(Doç. Dr. Selçuk MÜLAYİM) 17-21
 - Edirne'den (Gülçin EROL) 22
 - Kandil ve Kandilin Motif olarak Anadolu Türk Sanatındaki kullanımı üzerine
(Selda KALFAZADE/M.A. - Özkan ERTUĞRUL/M.A.)
..... 23-34
 - Ben-Hur ve Sinemada Sanat Tarihi
(Pembe CANDANER) 35-37
 - Mihrîşah Valide Sultan Meydan Çeşmesi
(Şerife ÖZÜDOĞRU) 38
 - Bahaeddin Ögel'den Kalan Derin İzler
(Yaşar ÇORUHLU/M.A) 39-41
 - Şile'de Kaybolan bir Müze (Selda KALFAZADE/M.A) ...42
 - Silivri'de bir Osmanlı Abidesi Pirî Mehmed Paşa Camii ve Külliyesi
(Yrd. Doç. Dr. Tayfun AKKAYA) 43-48
 - Çiçeğin Türk Süslemesindeki Yeri ve Çiçek Bezemeli Yazmalar (Cihan ÖZSAYINER/M.A) 49-53
 - Karatayhan'ın Çeşme Eyvanını Kuşatan Hayvan Figürleri ile İlgili Bazı Yorumlar
(Şebnem AKALIN/M.A.) 54-61
 - Geride Bıraktıklarımız
(Rabia EMEKLİGİL) 62-65
 - Türk Sivil Mimarisini Kurtarma Çalışmaları ve Bursa
(Zeynep AYGİN) 66- 70
 - Halk Sanatından Günümüze Kalan
.. (Musa SEYİRCİ)..... 71-73
 - Ormana "Ardıçpınar Köyü" Mimari Bezemesine Genel Bir Bakış (Prof. Dr. Özden SÜSLÜ) 75-80
-
- Kapak: Büyük Saray Mozaiklerinden detaylar
(İstanbul Mozaik Müzesi - Sultanahmet)
-
- Dergide yayınlanan Makalelerin sorumlulukları yazarna aittir. Kaynak gösterilmek kaydı ve izin alınarak yararlanılabilir.

ERKEN DEVİR TÜRK SANATI

“ ARAŞTIRMALAR ”

Doç. Dr. Selçuk Mülayim

Türk sanatı tarihinin her devresi farklı kaynaklardan beslenen araştırmalarla aydınlanmaktadır. Birkaç bin yıllık bu uzun devrenin anlaşılabilir hale gelmesinde bazen uzun yazılı metinler, bazen de arkeolojik veriler ağır basmış, bilgi veren kaynak türleri değiştiğçe, her defasında adeta yepyeni bir sanat tarihi edebiyatı doğmuştur.

Erken devirlere ait Türk sanatının bilim dünyasında gündeme geliş biçimi, modern Türkiye'nin bilim çevrelerinde kaçınılmaz bir köken arayışı biçiminde ortaya çıkarken; dünya genelinde Asya araştırmaları ortamında parça parça elde edilen veriler halinde yayınlara geçmiştir. Birinci yaklaşım, islâm enternasyonalı içinde Türk sanatının yerini araştırma motivasyonu ile başlarken, ikinci yaklaşım Asya kıtasında yaşayan halkların kültür ve sanatlarını inceleyen sinoloji veya en ağınsını anlamdaki türkoloji çalışmalarının bir ürünü olarak gelişmiştir. İkiyüz yılı aşkın bir zamandır devam ederek her iki kanaldan toplanmakta olan bilgilerin bir araya getirilebildiğini söylemek henüz mümkün değildir. Öyle görülüyor ki, erken devir Türk sanatının kaynaklara dayalı yorumu ve gerçek çehresi, tam anlamıyla disiplinler-arası bir çalışmayla ortaya çıkabilecektir.

Kalıcı ve zengin boyutlarını Anadolu'da izleyebildiğimiz Türk sanatının, bu yarımada nasıl bir senteze ulaştığı sorusu, sanat tarihçilerini daha geniş tartışmalara ve köken arayıcı düşüncelere itmiştir. Böylece Türk sanatının 10. yüzyıl ve daha eskilere inen gelenekleri bulunmaya başlamış, Türklerin daha eski tarihlerde yaşamakta oldukları bölgelerdeki kalıntı ve izlere karşı canlı bir ilgi doğmuştur. Bugün bu alanda ilk akla gelen isimlerden H. N. Orkun, A. Inan, E. Esin, B. Ögel ve N. Diyarbakırlı'nın görüş ve hipotezlerinin, uluslararası ve ulusal kongrelerde yer alabilecek kadar ilgi topladığını biliyoruz. Bunları izleyen genç araştırmacıların oldukça önemli adımlar atmaya başladıklarına tanık oluyoruz (10). Erken devir Türk sanatını aydınlatırken, özellikle Anadolu Türk sanatını bu gelenek doğrultusunda temellendirme eğilimi her geçen gün yeni ipuçları ve bağlantı unsurlarıyla güç kazanmaktadır.

Birinci derecedeki amaçları Türk sanatını araştırmak olmayan, belki en geniş anlamdaki türkoloji veya oryantalizm alanlarında çalışan bazı araştırmacıların çok önemli bir bilgi birikimi sağladıkları açıktır. Çin, Rusya, Sibirya ve Doğu Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde bulunmuş kişilerin elde ettikleri belge, bilgi ve hınluntular, yukarıda isimlerini saydığımız araştırmacıların görüşleriyle birleşince herhalde oldukça zengin bir tablo ortaya çıkacaktır. Ancak türlü belgeler, kitabeler, resim, kabartma, heykel ve tekstil malzemesinden oluşan bu tablo ilk bakışta oldukça karışık bir görüntü sunmaktadır. Aşağıdaki kısa incelememizde, bu birikimin nasıl ve hangi ortamlarda oluştuğunu, bu görüşlerin nasıl bir yöneliş içinde olduğu hakkında bir tür tarihçe düzenlemeye çalıştık.

Eskiçağ yazarları, Ege-Akdeniz kültür çevresinin daha doğusunda ve kuzeyinde değişik bazı kültürlerin yaşamakta olduğundan bahsediliyor, kuşkusuz içlerinde proto-Türk unsurlarında bulunduğu bu toplulukları genel bir adla, "barbar" olarak nitelendiriyorlardı. Antik çağın en önemli kaynağı sayılan Herodotos (MÖ 490-425)'un verdiği bilgiler, bu türden genel bilgiler ve kaba çizgilerle antik fantazilere dayanıyordu. Bu yazarın eserinde

(11) ve Hipokrates'in tıp yazmalarında, Karadeniz'in kuzeyindeki kavimler, özellikle İskitler hakkında anlatılanlar bugün halen başvuru kaynaklar olma özelliğini korumaktadır.

16. Yüzyılda Cizvit misyonerleri hristiyanlığı yaymak amacıyla Doğu'ya gitmeye başlamışlar, bu girişimler Avrupa edebiyatında Doğu Asya araştırmalarını da kapsayan bilgilerin birikmesine yol açmış, Doğu Asya araştırmalarının temelini ve başlangıçlarını bu literatürde aramak gerekli olmuştur. İlk gezginlerden Fransiskan rahip Giovanni de Plano Carpini Papa IV. Innocent tarafından bu geziyi yapmakla görevlendirilmiş, 1246 yılı civarında başından geçenleri ve gördüklerini *Itinerarium* ve *Historia Mongolorum* adlı eserlerde anlatmıştır. Aynı şekilde Fransa Kralı IX. Louis tarafından 1255'de Asya'ya gönderilen Wilhelm von Rubruk, *Itinerarium ad Partes Orientales* (1253) adlı eseri kaleme almıştır. Marco Polo ve benzeri diğer seyyahları da bu gruba katabiliyoruz.

Türklerin yaşadığı bölge ve kültür çevreleri hakkında ciddi araştırmaların ortaya çıkışı özellikle 18. yüzyılda büyük bir canlılık kazanır. Bir yandan Avrupa kültür merkezlerindeki oryantalistlerin çabaları, öte yandan Çarlık Rusyası'ndaki gelişmeler bu dönemin malzemesini ortaya çıkaran bir dizi şanslı keşifler halinde yayınlara geçer. Endüstri çağına girmekte olan Avrupa toplumları, Asya'yı daha iyi tanımak üzere pekçok araştırmacıyı bu kıtanın derinliklerine göndermekten çekinmemişlerdir. Gerek Çarlık Rusyası'nın Batı'ya açılma siyaseti, gerekse savaşlar dolayısıyla birbirini tamamlayan pekçok araştırma böylece ortaya çıktı. Gezinler, rahipler, subaylar, soyguncu ve serüvenciler, kürk tüccarları zaman zaman Asya kıtasında şarşırtıcı ve değişik bir sanat olduğu konusunda haberler getiriyorlardı. Orta Asya'dan getirilen eşya, gerek Avrupa'da gerekse Rusya'da büyük ilgi topluyordu. Geliş yolu bilinemediğinden bugün hemen hepsi Avrupa ve Rusya'nın çeşitli müzelerinde yer alan göçebe malzemesinin buluntu kaynağını belirlemek oldukça güçtür. Özellikle dikkati çeken kurganların açılma işi daha 18. yüzyılda önem kazanmış, göçebe sanatının başlıca deposu olan bu yığma tepelerin yaygın olduğu coğrafi alanın büyük kısmını Rusya'da olması Rus arkeologlarının bu konuda uzmanlaşmasını sağlamıştır.

17. yüzyılın son çeyreğinde, Sibirya'da kaçak kazılar yapan definci gruplarından biri çok değerli altın eserlerden oluşan bir grup eşya ele geçirmişti. Durum, Çar I. Petro (1689-1725)'ya ihbar edildi ve eserlere el konularak St. Petersburg'a getirilmeleri sağlandı. Rusya'daki ilk gerçek müze olan "Kunstammer"i kuran ve Büyük Petro adıyla bilinen çarın ilgileri çok çeşitliydi; zooloji, botanik ve mineral koleksiyonları yanında, çocukluğundan beri sikke ve madalyon topladığı bilinmektedir. Onun zamanında kurganlar hızla soyulmaya devam etti, ele geçirilen eserlerin pek azı imparatorluk koleksiyonuna ulaşabilirken, büyük kısmı ya Avrupa müzelerine satılıyor veya potalarda eritiliyordu. 1715 yılındaki bir olay Peter'in iştahını büsbütün artırdı. Kendisine bir erkek çocuk doğuran çarlığı herkes türlü hediyeler göndermeye başladı. Bu arada, Urallarda madencilik yapan Nikita Demidov adlı kişi en çarpıcı hediye getirdi. Saraya getirilen işlenmiş altından bir grup sanat eseri Sibirya kurganlarından elde edilmişti. Bazıları el büyüklüğünde olan bu objelerin üzerindeki mücadele eden

hayvan figürleri olağanüstü bir incelik gösteriyordu. Renkli taş kakmalar çarın ilgisini büsbütün arttırdı. Nihayet 1718'de bütün valilere emir göndererek eski ve ilginç olan herşeye elkoydurup bunların St. Petersburg'da toplanmasını sağladı. Sibirya'daki iki vali, Tobolsk valisi N. P. Gagarin ve Çerkaski satın alabildiklerini hemen topladılar, bunlar Demidov'un armağanlarıyla birleştirildi. 1726'da Kunstammer'de toplanan 250 parça altın eser 1859'da Ermitaj Müzesi'ne nakledildi. 1764'den sonra defnecilik yasaklandı.

Çarlık koleksiyonunda yer alan eserlerin bir kısmı ortadan kaybolmuştur. Çarın arkadaşı olan Hollandalı bilim adamı N. C. Witsen'in böyle bir koleksiyon grubu hakkında Noord en Ost Tartarye (Amsterdam, 1785) başlıklı bir eser yazıp buluntuları resimlediği bilinir. Ayrıca aynı kişinin Rusya'daki arkadaşlarından 40 parça altın eserden oluşan bir koleksiyon satın aldığı da bilinmektedir. Bu ikinci koleksiyon Witsen'in saygısız varisleri tarafından eritilip paraya çevrilmiş, geriye sadece resimleri kalamıştır.

Ukrayna ve Sibirya, çarlar tarafından işgal edilinceye kadar bozkır sanatı ve kurganlar hakkında fazla bir şey bilmiyordu. Zengin kaynaklar keşfedilince hızlı bir yağma hareketi başladı. Bir yandan profesyonel mezar soyguncuları (bugrovshchiki) öte yandan çarın görevlendirdiği, çoğu Alman olan araştırmacılar önemli parçalar elde ediyorlardı. Çarların soygunculardan tek farkı, buluntuları imparatorluk hazinesine aktarmalarıydı.

1725 yılında kurulan Rus Bilimler Akademisi, önceleri tarih çalışmaları yaparken, zamanla arkeoloji ve sanat alanlarında da verimli çalışmalara önderlik yapan bir kuruluş haline geldi. 1763'de Litoi (Kuzey Karadeniz) kurganı açıldı, kazıyı yöneten general Melgunov, daha sonra kendi adıyla anılacak ünlü hazineyi burada buldu. Sadece hayvan figürlerinden oluşan değerli eserler Ermitaj Müzesi'ne gönderildi. Bu kazı, soygun amacı taşımayan ilk girişim olarak gösterilir. Florov adlı bir kişi 1793 yılında Altaylar'da maden aramaktayken bronz, fildişi, kemik ve ahşaptan insan yapısı bazı eserler buldu. Altın olanlar hemen eritmekle beraber, diğer buluntular yeni kurulan bölge müzelerine naklediliyordu. 1805'de Nikolaev, 1811'de Teodosia, 1825'de Odessa ve 1826'da Kerç müzeleri kuruldu. Ermitaj 1859 yılından başlayarak daha da önem kazanmaya başladı.

1859'da Petersburg Arkeoloji Komisyonu'nun kurulmasıyla kazılar daha yoğun ve sistematik olarak yapılmaya başlandı. Yasalara rağmen yağmanın önü alınmıyordu. Bir bakırcı olan Ivan Petroviç Tovostin 1879'dan itibaren, şimdiki Minusinsk'in bulunduğu yerdeki küçük köyde çalışmaktaydı. Çevredeki Ruslar ve Tatarlar, kendisine bronz eşya getirip bunları eritmesini, semaver veya süs eşyasına dönüştürmesini istiyorlardı. Bu kişi, bir süre sonra eline geçen tarihi eserleri satın almaya, yabancılara, turist, memur ve subaylara satmaya başladı. Sonraları şahsi koleksiyonunu Helsinki'de birine sattığı anlaşılıyor. Tallgren bu eserler üzerinde çalışıp kitap halinde yayınladı. Bütün bu yoğun faaliyet, Rusya'daki bilimsel sonuçlarını 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya koydu. O ana kadar Herotos'un anlattıklarıyla kurgan kültürü arasında ilgi kurmak kimsenin aklına gelmiyordu. İlk bilimsel kazıları Alexander Adrianov'un yönettiği bilinir (12). Kendisini izleyen meslektaşları giderek artan bilgi, beceri ve tekniklerle bu işi ilerletmişler, daha ileride ele alacağımız üzere, bugün Sovyetler Birliği müzelerini dolduran olağanüstü sayıda insan ve at mummyası, tekstil ürünleri, metal, deri ve ahşap malzeme birikmiştir. Bu malzemeyi açıklayan aynı değerde yazılı kaynağın bulunmayışı arkeolog ve sanat tarihçilerini zorlayan başlıca problem olmuş, Türk sanatının erken devrini aydınlatılabilmek üzere farklı kaynaklardan elde edilen bilgileri biraraya getirmek gerekmiştir.

Kurgan arkeolojisi yanında, öteden beri üzeri yazılı dikili taşlar hakkında bilgiler ediniliyordu. Rusya'nın değişik bölgelerine seyahatler yaparak yüzey şekilleri, coğrafya, hayvanlar ve bitki örtüsü hakkında araştırma yapan N. M. Prshewalski, G. N. Potanin, M. W. Pewzov, G. J. Grum-Grshimailo gibi yazarların notlarında insan yapısı eserler hakkında ilginç bilgiler de yer alıyordu. Bu tür izlerin artık araştırılması gerektiğine inanan çar Petro'nun emriyle Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685-1735) adlı

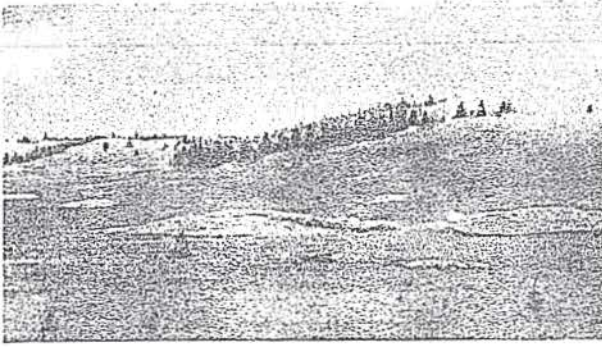
Polonyalı bir uzman Rusya'ya çağırıldı. 1716 ve 1719 yılları boyunca St. Petersburg merkez olmak üzere, bütün Asyayı dolaşan bu kişi benzer işaretlerden oluşan bir alfabeye sık sık rastlamaktaydı. 1721 yılında Yenisey Vadisi'nde ilgi çekici bir örnek daha bulunca dikkatini bu esrarengiz yazıya yöneltti. Bu yazının hangi kültüre ait olduğunu hususunda büyük tereddütler taşıyordu. Aslında doğa bilimcisi ve tıpcı olan bu araştırmacının bulduğu runik işaretlerin; Yunanca, Ermenici, İskit yazısı, Fenike, Etrüsk ve hatta Mısır hiyerogliflerinin prototipi olduğu varsayımları ileri sürüldü. Kısa bir zaman sonra tanıştığı J. P. Stahlenberg (1676-1747) adlı araştırmacıyla (13) birlikte gezilerini sürdürdüler. 1722'de Abakansk yakınında buldukları başka bazı steller ve bir balbal büsbütün ilgilendiriciydi. Charles Schulmann adlı arkadaşları buluntuların resimlerini çizerken, kendileri çevredeki kurganları inceler ve bu mezarlarda pekçoğunun Ruslar tarafından soyulmuş olduğunu görürler. Stahlenberg 1722'de İsveç'e döner ve Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia (Stockholm, 1730) adlı eserini yayımlar. Bu eserde bazı yazıtların kopyeleri yer almakta, daha da önemlisi, ilk defa olarak bunların Türk yazıtı olduğundan söz edilmektedir. 18. yüzyılda Rusya'ya gitmiş olan P. S. Pallas (1741-1811) adlı seyahatçi notlarında yazıtlar hakkında bilgi verilmektedir (14). 1733-1744 yıllarında Sibirya'ya gitmiş olan G. Müller'e ressam Lursenius refaket etmiş ve Uybat stelinin resmini bilim çevrelerine tanıtmıştır. Daha sonra, bir maden mühendisi olan G. Spassky, Sibirya'daki araştırmaları sırasında yazıtlarla ilgilenir, önce Sibirsky Vestnik adlı dergide (1818), daha sonra da geniş bilgiler vererek ve Latince olarak yayımlar (15). Finli Castrén, 1847'de yaptığı seyahat sonunda, yeni bir keşifle Oznaçennaya yazıtını yayımlar. Çevrede bulunmaya başlayan yazıtların çoğalmasının sebebiyle 1877'de Minusinsk'de bir müze kurulmuş, böylece zengin bir koleksiyon oluşturulmaya başlanmıştır.

Finler, kendileri için konunun ilginçliğini çok erken tarihlerde sezmişlerdir. 1890'da Heikel başkanlığındaki bir ekibi, artık iyice tanınmaya başlayan Orhun bölgesine göndererek ciddi etütlerle girişirler. Gerçekten de Türk dilinde ve runik harflerle yazılmış asil önemli metinler Orhun'da, Koşo Saydam bölgesinde bulunmaktaydı. Buradaki stellerle ilgili en eski araştırmalardan birini, Rus bilgini N. M. Yadrintsev 1889'da yayınlamış olmakla birlikte, yazıtların okunması ve yayınlaması hususunda adeta yarışarcasına çalışanlar Alman ve Kuzey Avrupa kökenli bilim adamlarıdır. Öyle ki, on-onbeş yıl içinde aynı nitelikte ve birbirini tamamlayan eserler üst üste yayımlanır. Ruslar, W. Radloff (1837-1918) başkanlığındaki bir kurulu 1891 yılında hızla bölgeye gönderirler. Bu ekibin çektiği fotoğraflar atlaslar halinde yayımlanır (16). Radloff'un yazıtlarla ilgili eseri Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (St. Petersburg, 1894-1897) belgesel bir değer taşımakla birlikte hızlı hazırlanmış için eksiklik ve yanlışları olan bir eserdir. Orhun yazıtlarının tam ve anlamlı tercümesini yapan Thomsen'e kadar, sayısız belge biraraya getirilmiş, metinlerin tercümesi için bazı olumlu adımlar atılabilmisti. Yazıtların baş kısmındaki Çince metinlerle ilgilenen Popoff ve G. Devéira'dan başka G. Schlegel olumlu katkılarda bulunmuşlardır.

Orhun yazıtlarının en iyi tercümesini yapan bilim adamı W. Thomsen'dir. Kopenhag Üniversitesi'nde karşılaştırmalı filoloji profesörü olan bu kişi, 1892'de yazıtlarındaki bazı kelimelerin okunuşu ve harflerin seslendirilişi meselesini büyük bir başarıyla çözüme kavuşturmuştur.

Gerek Sibirya, gerekse Moğolistan'da bulunan Türkçe metinli runik yazıtlar hakkındaki araştırmaların sonuçları genellikle filologlarca değerlendirilmiştir. Bu metinlerin kültür tarihçileri tarafından ele alınışı daha geç dönemlerde söz konusu olmuştur. Runik harflerin Doğu Avrupa'da tekrar ilgi konusu haline gelmesiyle birlikte Türk kavimlerinin Asya coğrafyasındaki yayılma dinamiği tekrar ve önemle gündeme gelmiştir.

1799'da Macaristan'da karşılaşılan buluntular bir grup bilim adamını uzun yıllar uğraştırdı. Bu defa madenden yapılmış bir grup sanat eşyası üzerine kazılmış ve birkaç satırdan oluşan küçük metinler sözkonusuydu. Torontal vilayetindeki Maros nehri yakınında bulunan Aranyka deresinin kıyısında Nagy-Szent-Miklos adlı yerde 23 parça altın eşya bulunur. Vuin adlı bir köy-

lü, evinin avlusunda çukur kazarken altından bir dizi kap-kaçak ele geçirmiş, bu parçaları satın alan iki Rum tüccar koleksiyonu Peşte'ye getirmiştir. Kral Fransua durumu öğrenince koleksiyonu satın alır ve bugün Viyana Müzesi'nde bulunan eserler bilim dünyasına sunulmuş olur. Bulunduğu andan itibaren "Attilla'nın Definesi" adıyla ün salan koleksiyon, 18 ve 24 ayar altından sürahi, tabak, kadeh ve taslardan oluşan 23 parçadır. Bu defineyi görerek ilk kez bahseden Schoenvisner Stephan'dır (18). Pek çok bilim adamı konuya ilgi göstermişler, ancak en verimli sonuçları Hampel Jozsef almıştır. Macaristan'da ve Almanya'da yayınlanan eserleri bu konuya büsbütün popüler hale getirdi (19). Eserler 1884'de Budapeşte'de açılan bir sergide teşhir edilmiş, daha sonra Kondakov, Zimmermann, Thomsen, Keil, Mészáros Gyula, Mladenov, Beşevliev, Fehér Géza, Supha bu malzeme üzerinde çalışmışlardır. Ancak buluntular üzerindeki yazıyı okumayı başaran Németh Gyula'dır. Define, MS. 4. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar geniş bir tarih dilimi içinde tarihlenir. Eserlerin Hunlara ait olduğunu ileri süren kişi Mészáros Gyula'dır (20).

18. yüzyılda Asya'da yapılan kazı ve araştırmalar giderek canlılık kazanırken, yüzyılın ortalarına doğru Avrupa kültür hayatındaki yeni gelişmeler erken devir Türk sanatı araştırmalarına ışık tutan sonuçlar vermeye başladı. Kilisenin otoritesinden kurtulan bilim hayatı Doğu araştırmalarına yöneldi. Başlangıçta sadece misyoner veya tüccarların notlarıyla yetinilmekteyken, bu yüzyılda saray kütüphanecileri, arşivciler, ansiklopedi yazarları ve nihayet enstitüler, yüksek dereceli okullar ve derneklerin çalışmaları hız kazandı.

Fransa'da çağın en güçlü oryantalisti olarak ün yapan Silvester De Sacy (1758-1838), teoloji eğitimi görmeden, daha çok edebiyatla uğraşan ilk Avrupalı olarak gözükmektedir (21). Bu çevredeki güçlü kadrolardan yararlanmak isteyen Rus çarı uzman isteğinde bulunur. Kendisine Charmois gönderilir, böylece Petersburg'da bir Doğu Fakültesinin açılması sağlanır.

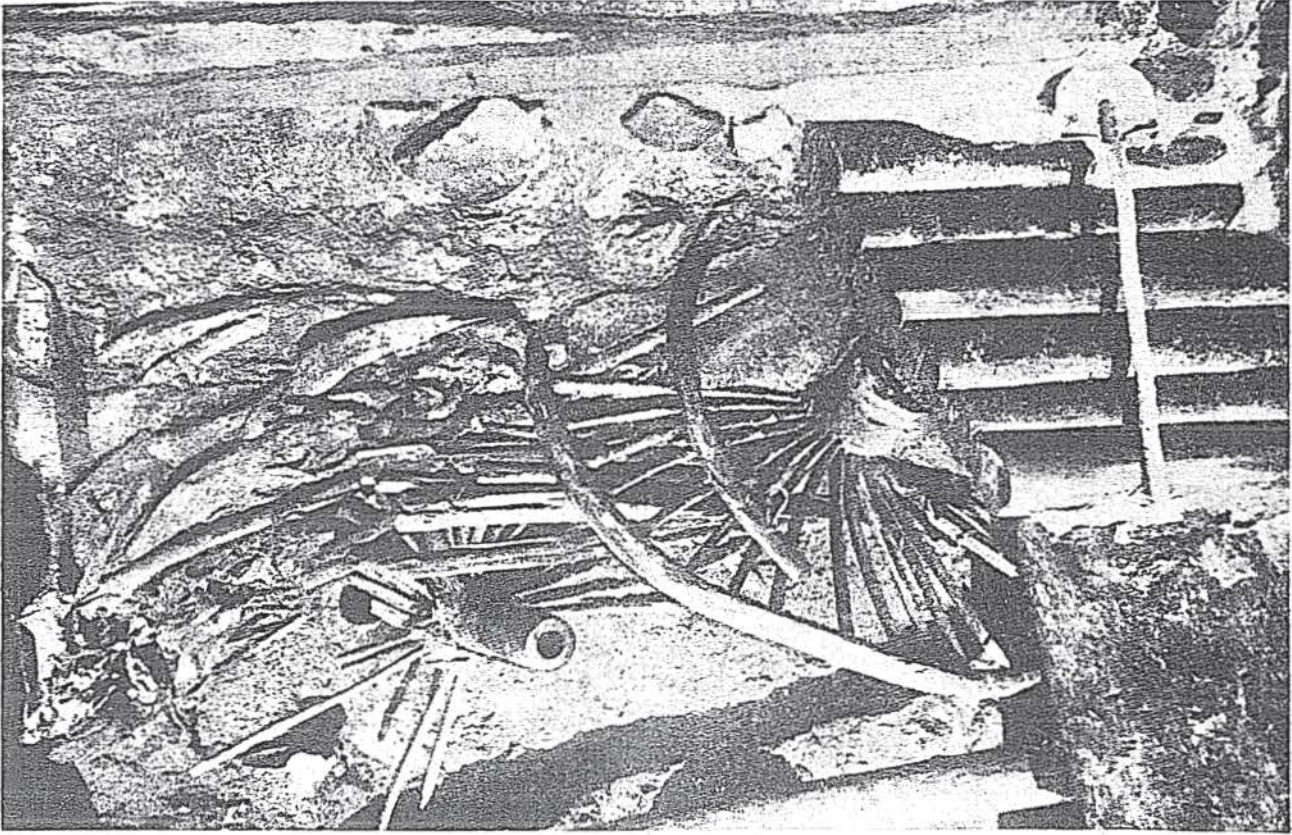
Société Asiatique'nin kurucularından olan A. Remusat, S. Martin ve Klaproth, Fransa'nın en güçlü yayını olarak Journal Asi-

atique'i yayınlamaya başlarlar. Collège de France'da, Çin, Tatar-Mançu Dilleri Edebiyatı Enstitüsü'nün başına getirilen A. Remusat (1788-1832), bir tıp doktoru olup, hızla Uzak Doğu dillerini öğrenerek oryantalist olur. Daha 1825 yılında runik Asya kitabeleri için: "Bu kitabeler Türklerin en eski yurtlarında bulunmaktadır" diyerek görüşünü bildirmiştir. Sibiryaya yazıtlarıyla ilgili çalışma yapan G. Spassky'nin bir araştırmasının Fransızca özetini Journal des Savants'da yayınlayan Remusat, aynı konuda Recherches sur les langues des Tartares'i yayınladı. Klaproth sözkonusu yazıtları okumak üzere Société Asiatique tarafından bölgeye gönderilir. Dönüşte 1822'de raporunu okur, 1824'de yayınladı daha sonra da ünlü eseri Mémoires relatifs à l'Asie yayınladı. Fransız sinoloğu S. Julien (1793-1873), Collège de France'da görev yapmaya, kendisinden sonra bu görevi sürdüreceği olan E. Chavannes (1865-1918) ile birlikte, Göktürklerle ilgili Çince belgeler ve Türkistan tarihini araştırmaya başlar. Documents historiques sur le Tou-kiue (surtout orientaux) traduits du chinoise (1864), bu alandaki en önemli eserlerindendir. Ayrıca doğu Türkleriyle ilgili belgeleri Journal Asiatique'de yayınlamaya başlar. Böylece J. de Guignes (1721-1800)'nin yazmış olduğu beş ciltlik Türk Tarihi (22) yeni belgelerle desteklenmiş olur. L. Cahun'un Asya Tarihinine Giriş (Paris, 1896) başlığını taşıyan eseri Türkiye'de yankılar uyandırmış, Necip Asım'ın çevirdiği bu kitapta Hunların, Türklerin atası olduğu tezi güçlü bir biçimde ortaya konmuştur. Yüzyılın ortalarında Rus sinoloğu N. Y. Bıçurin (1778-1853), "Über die Wolga-Hunnen und Hiung-nu" adlı makalesiyle Türk kültür tarihinin en eski tabakalarına karşı duyulan ilgiyi büsbütün artırmıştır (23). Yüzyılın sonuna doğru Asya çalışmaları hemen bütün Avrupa'ya yayılmıştır. 1781'de Hollanda'da kurulan Batavia Bilim ve Sanat Kurumu ile 1784'de İngiliz W. Jones'in önderliğinde Kalküta'da çalışmaya başlayan Asiatic Society of Bengal, önemli belgeleri toplayıp yayınladı. İngiltere'de H. T. Colebrooke ve G. T. Stourton 1923'de Royal Asiatic Society of Great Britain and England'ı kurarlar. Merkezi Londra'da bulunan bu kuruluşun dergisi Journal of Royal Asiatic Society uzun yıllar yayınlamıştır.

College de France'nin sinoloji bölümünün başına getirilen E. Chavannes (1865-1918), ünlü Shih Chi'nin tercümesine başlamış, Budist metinleri üzerinde ayrıntılı çalışmalar yazmıştır. 1907'de Çin'e giderek Ho-pei, Shan-tung, Ho-nan, Shen-hsi ve Shan-hsi eyaletlerinde araştırmalarda bulunmuş, arkeolojik kazılar yapmıştır. Türkistan tarihi ve Göktürklerle ilgili Çince belgelere dayanarak pek çok kitap yazmıştır. Batı Göktürklerine ait Çince metinlerin tercümesi işini Rus Bilimler Akademisi, ona verir, böylece Documents sur les Tou-Kieu occidentaux (St. Petersburg, 1903) yayınladı.

Türk sanatının erken devri, 19. yüzyıl içinde, Orta Asya tarihi, steller, kitabeler üzerindeki çalışmalar ve Uygur duvar resimlerinin ortaya çıkışıyla yeni bir kimlik kazandı. Her ulustan insanın katıldığı çok geniş bir kadro araştırmalarını yoğunlaştırdı. N. M. Yadrintsev, D. A. Klemenç, P. M. Melioranski, W. Radloff, W. Thomsen, E. Chavannes, W. Barthold bunlardan sadece birkaçıdır. Yüzyılın ortalarına doğru aniden çok sayıda Japonun devreye girmesiyle birlikte bu alan tam anlamıyla çok uluslu ve disiplinler arası bir alan haline geldi. M. Setsurei'nin 1894'de yayınlanan Mao-tun ile ilgili kitabından sonra, Moğolların Gizli Tarihi ile ilgili araştırmalar 20. yüzyılın başlarında yapıldı. Sira-tori Kurakuci'nin bu alandaki çalışmaları Japon türkolojisi ve erken devir Türk sanatı için adeta dönüm noktası olmuştur (24). Şiratori'nin araştırmaları Hamada, Harada ve Mori tarafından günümüze kadar sürdürülmüştür. Gerek Japonların araştırmaları, gerekse Avrupalıların Uzak Doğu'ya yönelik ilgileri parça parça ortaya çıkmış, sistematik olmadığından Türk sanatının erken devrelerine ait bir sanat tablosu ortaya konamamıştır.

20. yüzyıldaki Asya araştırmaları dilbilim, sanat eserleri ve kültür tarihi bakımından yoğun ve çok yönlü eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bir yandan kurgan arkeolojisi sürdürülürken, öte yandan Uygur duvar resimlerine ait sayısız örnek bulunmuş ve yayınlanmıştır. Daha 1898'de Klementz tarafından Doğu Türkistan'da bulunup bilim dünyasına tanıtılmış olan Uygur duvar resimleri, 1900'ü izleyen yıllardan itibaren yoğun bir inceleme ko-

nusu olmuştur. Türk resim sanatında seçkin bir yeri olan bu malzeme ayrıntılı olarak A. Grünwedel A. von Coq tarafından **Turfan Expedition** ciltlerinde tanıtılmaktadır. Ön çalışmaları 1902-1907 arasında yapılan bu etütler sırasında; Grünwedel 1902 Mart ayında Uygur bölgesine gider ve eserleri yerinde görür (25). 1904'de ve 1913-14 yıllarında bölgeye giden Le Coq konuyu etraflı bir biçimde inceler, çoğu büyük boy renkli resimlerle zenginleştirilen eserlerini vermeye başlar (26). Aslen Macaristanlı olan A. Stein, aynı bölgede Hindistan hükümeti adına çalışmalar yaptı. 1907'de, Tunhuang (Bin Buda) adıyla kaynaklara geçmiş olan tapınakları bulmak üzere Doğu Türkistan'da bulunduğu sırada, bu tapınaklarda görevli Wang adlı kişiyle karşılaşmış, rahip olan bu kişi elindeki çok zengin malzemeyi kendisine göstermiştir. Uzun pazarlıklardan sonra, 24 sandık el yazması ve 5 sandık Uygur resminden oluşan koleksiyon hemen orada el değiştirmiştir. Malzemeyi British Museum'a yollayan A. Stein (27) aradığı tapınakların yerini de tesbit etmiştir. Tun-huang, Doğu Türkistan'da, kayalar içinde oyulmuş 500 kadar mağaradan oluşan bir yapı topluluğu olup, daha sonra pek çok araştırmacı tarafından incelenmiştir.

Uygur resim ve minyatürleri, Göktürk yazıtları ve Hun kurganları üzerinde 18. yüzyılın başından beri sürdürülmekte olan araştırmalar, 19. yüzyılda birleştirilmeye başlanmış, geniş bir coğrafi alana dağılmış olan bu kalıntıların hangi kültüre ait olabileceği sorusu giderek daha aydınlık cevaplar bulmaya başlamıştır. Sözelimi A. Stein, 1907'de elde ettiği bir kısım el yazmasını W. Thompsen'e göndermiş o da bunları 1912'de yayınlamıştır. 1909'da, kağıtlar üzerine yazılı bir kısım Göktürk metninin **Köktürk-isches aus Turfan** adıyla Le Coq tarafından yayınlandığını görüyoruz.

18. yüzyılda, meslekten olmayan arkeologlarca başlatılan kazılar oldukça verimli sonuçlar vermişti. Ancak bu kazılarda elde edilen malzeme çoğu zaman bilimsel bir tasnif ve katalog görmeden el değiştirilmiş veya bütünüyle ortadan kaybolmuştu. Radloff'un 1856'da Altay kurganlarında yaptığı kazılar, bilimsel amaçlı ilk girişim olarak kabul edilebilir. 1897'de Maykop kurganları (Kafkasya)nın zengin buluntularıyla, aynı kıtanın doğusunda 1865'de keşfedilen Berel ve Katanda kurganlarından çıkan

çok zengin eşya, Kurgan arkeolojisinin pahalı fakat küçümsemeyecek bir alan olduğunu haber veriyordu. 1904 yılında Amerikalıların Batı Türkistan'da Anav adıyla bilinen iki kurgunda (Aşkabad yakını) ele geçen malzeme bilim dünyası için gerçek sürpriz oldu (28). R. Pumpelly'nin kazdığı büyük höyük MÖ. 9 bin ile MS. 4. yüzyıl arasına tarihlenen pekçok arkeolojik katı ortaya çıkarmıştır. Bu kazı, Asya kültürlerinin, Yakın Doğu ve Ön Asya ile çağdaş buluntular vermesi bakımından ayrı bir önem taşır. 1911'de Mayemir-kurganında, baskı-teknikinde işlenmiş altın levhalarla zengin bir koleksiyon elde edildi. Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar başlıca kurgan arkeologları olarak A. Adrianov ve Veselovsky'i görüyoruz. Altay bölgesi ile Karadeniz'in kuzeyinde, Dinyeper kıyılarında Kiev'e kadar uzanan bölgelerin önemli nekropol alanları olduğu anlaşılmaktaydı. Bu geniş alandaki kurgan buluntularının İskit ve Hunlarla olan ilgisi, günümüze kadar tartışılan bir problem olarak dikkatleri çekmiştir.

1912 yılında Ballod adlı mühendis Noin Ula dağlarında (Moğolistan, Ulan Bator'un kuzeyi) bazı önemli kurganları bulmuştu. Borovka ve Tepluhov'un da desteği ile bu kurganların kesin yeri ve sayısı belirlendi. Adrianov 1915-16 yılları arasında Tuva bölgesini karış karış dolaşarak kazılar yaptı. Teplukov, 1926 -27 ve 1929'da dağınık fakat hızlı kazılar yaparak çalışmalarını sürdürmekteydi. 1924'de Kozlov başkanlığındaki Moğolistan-Tibet kazıları önemli buluntular vermekle birlikte, hızlı ve hoyratça yapılan kazılar yüzünden sonuçları sağlıklı olarak değerlendirilemedi.

1924 yılında, o zamana kadar türlü aksamlarla yürütülen Altay bölgesi kazılarının daha sistematik bir şekilde yürütülmesine karar verilerek büyük bir Altay seferi düzenlendi. Leningrad Ermitaj Müzesi, bu işin başına M. P. Griaznov ve S. I. Rudenko'yu getirdi (29). Sovyet dönemindeki yoğun kazılar, çetin iç kavaş yıllarına rastlamakta ve projenin başındaki iki arkeoloğun sürekli bir çatışma içinde oldukları dikkati çekmektedir. 1929'da sonuçları alınmaya başlayan Altay Seferi'nde, buzlar içinde korunmuş olan iki kurgan, özellik (I numaralı olarak gösterilen) birinci sınıf buluntular verdi. At ve insan cesetleri, elbise, silah, takılar ve kumaşlar şaşırtıcı bir tazelik içindeydi. Sovyet yetkili-

leri buluntuları 1936 Paris Dünya Fuarına götürüp gururla sergilediler. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, Ermitaj ve Bilimler Akademisinin birlikte yürüttükleri kazıların başına Sesnovsky adlı bir arkeolog getirilir. 1939'da Griaznov tekrar sahneye çıkar ve başarılı kazılar yapar. 1947 ve 1948 yaz aylarında Rudenko'nun açtığı II numaralı pazırık kurganı ile yakınındaki V numaralı kurgan, her arkeoloğun rüyalarına girecek kadar zengin buluntular verdi. Özellikle ikinci kurganda bulunan 1.9x2 m. ölçülerindeki halı çok çarpıcıydı. Gerek malzemesindeki motif ve teknikler, gerekse mumyalanmış cesetler, bir anda kronolojik sorunlar ve radyokarbon teslerini gündeme getirdi. Bulunan halının Türk düğümü ile dokunmuş olması küçük objelerde görülen hayvan üslubu, erken devir Türk sanatının kronolojisini birkaç yüzyıl geriye götüren izlerdi. Savaş yüzünden aksayan kazılar 1947'de tekrar başladı ve sonuç olarak 40 kadar kurgana ait buluntular bütün ayrıntılarıyla yayınlandı.

20. yüzyılın başından itibaren, Asya'da yapılmış olan kazı ve araştırmaların sonuçları, Türk sanatının erken devrelerine ait bir

tarihçe oluşturabilecek şekilde değerlendirilmeye başlandı. Daha da önemlisi bu gelişmeler Anadolu'daki Türk sanatına bağlandı. Geniş bir alana yayılmış bulunan belge, anıt ve diğer buluntular, bugünkü yayınlarda farklı dillerde de olsa yer almaktadır. Çin Seddi'nden Macaristan'a kadar yayılan eski Türk kültür ve sanatına ait bilgilerin, farklı meslek ve uluslara mensup araştırmacılar tarafından derlenmiş olması, bu alanda yapılacak bir sentezi zorlaştırabilecek ilk engel olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra, araştırmaların bir kısmı, fotoğrafla belgelenemeyecek kadar eski tarihlere dayanmakta ve alınan estampalar yayınlara geçerken, tekrar tekrar kopye edilen malzeme her seferinde biraz daha kaybetmektedir. Ancak hepsinden önemlisi, Türk sanatının erken devrine ait kazı raporları, inceleme ve araştırmaların Türkçeye çevrilmemiş olması karşılaşılabileceğimiz en büyük engel olarak gözükmektedir.

(10) Bu alanda en son yapılan iki araştırma doğrudan konuyla ilgili olduğu için önemle belirtmek isterim: K. Bilici, "Anadolu Taş Tezvinatında Hayvan Üslubu" Erken Devir Örnekleri Üzerine Bir Deneme *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, II, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir. 1983, s. 19-27; Y. Çoruhlu, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezvinatında Orta Asya ile Bağlantılar*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul. 1988.

(11) Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev: M. Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

(12) Adrianov, çalışkan bir arkeolog olmakla birlikte katı siyasi düşünceye sahipti. Toms'da karşı güçlerin hücumuna uğramış ve 1920'de öldürülmüştür.

(13) Asıl adı Talbert olan bu İsviçeli yüzbaşı 1709'da Ruslara karşı yapılan Pultova savaşında esir düşer ve sürgün gönderildiği Sibiry'a'da 13 yıl kadar kalır. Yayınlarında, asalet adı olan Stahlenberg adıyla tanınmaktadır.

(14) Seyyah ve doğa tarihçisi Pallas'ın, bütün Rusya, Sibirya ve Çin sınırına kadar olan bölgeleri adım adım dolaşarak topladığı bilgileri birkaç kitap halinde yayınladığı bilinir. *Voyages dans différentes provinces de l'empire russe, de 1768-1775*, (Petersburg, 1771-1776).

(15) *Inscriptiones Sibiricae* (de antiquis quibusdam sculpturis et inscriptionibus in Sibiria repertis, St. Petersburg, 1822) adlı eser 20 adet kitabenin kopyesini verdiği için ayrı bir önem taşır.

(16) 1859-1871 yılları arasında 12 yıl Sibirya'da araştırmalar yapan Radloff, bu bölgede yaşayan toplulukların kültürlerini inceler. *Aus Sibirien* adlı eseri bu araştırmaların sonucunda ortaya çıkmış önemli bir kaynaktır. Yazıtlarla ilgili olarak, *Atlas der Altertümer der Mongolei*, im Auftrage der Kais. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von W. Radloff (St. Petersburg, 1892-1899) önemlidir. Radloff'un 1856'da başlayan Kurgan kazıları ve yüzey buluntuları toplaması olumlu başlangıçlardır. Kendisi bulunduğu eserlerin tarihi ve kültürel değerinin pek farkında değildir.

(17) Başlıca yayınları olan; *Inscription de l'Orkhon deschiifrees* (Helsingfors, 1896)'de ve *Bulletin de l'Academie Royale des Sciences et des Letters de Denmark*'da yazıtların anahtarlarını yayınladı. Metinlerin Fransızca tercümesini; *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, (5. cilt de) ve *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, in 30. cildinde "Une lettre meconnue des Inscriptions de l'Henissei" başlığı altında toplar.

(18) Kendisinin, *Notitia Hungaricae rei numaride Budae*, 1801, Arneth'in desenleriyle, *Die Gold und Silberornamente des k. k. Münz und Antiken Cabinets*, Wien. 1850. adlı yayını yanında, Böhm, R. Floris, Sacken-Kenner, Henszlmann, Pulszky Ferencz, Pulszky, Karoly, R. Jenő gibi isimler bu define ile uğraşmışlardır.

(19) H. Jozsef, *Archeologiai Ertesito*, 1884, c. IV ve *Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklos*, sogenannter Schatz des Attila, Budapest. 1885.

(20) M. Gyula, "Az első Hun nyelvelmék" *Népünk es Nyelvünk*, 1936, S. 1-3.

(21) S.de Sacy, *Société Asiatique*'in kurucularından olup, 1795'de kurup yönettiği *Ecole des Languages Orientales Vivantes*, bütün Avrupa'ya doğu bilimcisi yetiştirir. 16. Louis, kendisinden kraliyet

kitaplığında bulunan doğu yazmalarının araştırılmasını istemiş, 1875'de başlayan çalışmalar *Academie des Inscriptions et de Belles-lettres* tarafından mecmua halinde yayınlanmıştır.

(22) J. de Guignes, Çin, Arap, İran ve bazı Bizans kaynaklarını okuyabildiğinden bu alanda önemli bir çığır açmıştır. Sözkonusu eseri, *Histoire Générale des Huns, des Turcs, et des Mongols et des Autres Tartares Occidentaux* (Paris, 1758) başlığı altında ve 5 cilt halinde yayınlamıştır.

(23) Yakinef, Jakinf veya Yakoloviç adlarıyla literatüre geçen Biçurin aslında papazdır. Hristiyanlığı yamak için adım adım Çin'i dolaşmış, klasik Çin kitapları üzerindeki bilgisini artırmıştır. Ortaçağdaki Ortaasya Kavimleri Hakkında Haberler (1851), Moğolistan Notları (1828) ve Cengiz Han'ın ilk Dört Kağanlığı Tarihi (1829) başlıklı eserleri bu anlamda önem taşır.

(24) Şiratori'nin "Hsiung-nu'lar Hangi Soydandır" başlıklı yazısından başka, 1899'da Roma'da toplanan Uluslararası Doğu Araştırmaları Kongresi'nde sunduğu "Über die Sprache des Hiung-nu Stammes und der Tung-hu Stamme" başlıklı bildiri ile "Die chinesische Inschrift auf dem Gedenkstein des Kue-t'e-kin an Orkhon, Übersetzt und erlawtert" Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türk Volker, II. *Bulletin de l'academic des Sciences des St. Petersburg*, c. 17, 2, 1902. En önemli yayınları arasındadır.

(25) Araştırmacının Uygur duvar resimleri ile ilgili araştırmalarını topladığı başlıca yayınları: Bericht über archaelogische Arbeiten in Idikutschari, *Abhandlungen der Konigliche Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, XXIV, V, I, Munich. 1906; Die Archäologischen Ergebnisse der dritten Turfan Expedition, *Zeitschrift für Ethnologie*, Berlin. 1909; Altbuddistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan (3. Expedition), Berlin-1912; Altkutscha, archaologische religionsgeschichte, Forschungen an Tempera-Gemalden aus buddhistischen Höhlen der ersten acht Jahrhunderte nach Christi Geburt, Berlin. 1920.

(26) Chotscho, Koniglich-Preussische Turfan-Expedition (2. Expedition), Berlin 1913; *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1925; *Die Buddhistische Spätantike in Mittelasiens*, C.I-VII, Berlin. 1922-1928; *Auf Hellas Spuren in Ostturkistan*, Berichte und Abenteuer der 2. und 3. deutschen Turfan Expedition, Leipzig. 1928; E. Waldschmidt ile, *Die buddhistische Spätantike in Mittelasiens*, 7 vols., Berlin. 1922-1933.

(27) Stein, gezi ve araştırmalarının sonuçlarını *Ancient Khotan* (Oxford 1907); *Serindia*, 5 vols (Oxford 1921); *Ancient Buddhist paintings from the Cave of the Thousand Buddhas on the Westernmost Frontier of China* (London 1921); *Innermost Asia* (Oxford. 1928) adlı eserlerinde toplanmıştır.

(28) Pumbelly, R., *Exploration in Turkestan*, 2. vols., Washington. 1908.

(29) Daha önce, Teplukov adlı bir araştırmacının, kurganları tasnif ettiği ve Sibirya prehistoryasının ana hatlarını oluşturduğu bilinmektedir. Stalin devrindeki "temizlik" hareketi sırasında aniden ortadan yok olan bu araştırmacıdan sonra çalışmalar bir süre kesildi.